אור הצפון — אין תחילה וסוף בחכמה

אור הצפון · להדפסה · מבית דוד

אין תחילה וסוף בחכמהכבר עמדנו בשיחותינו על כך שיתכן שאף גדול הדור, אם יש איזה פגם שהוא בחכמתו, נקרא בלשון חז"ל בשם עם הארץ (ראה המאמר הקודם "קנה המדה של מעשי האדם").

ואמנם חז"ל מציינים סוגים שונים של בני אדם כעמי הארצות. מצד אחד אנו מוצאים בדברי חז"ל סוג עם הארץ שלא רק אינו במקרא ובמשנה אלא אינו יודע בטיב משא ומתן, והוא נקרא בור (ראה אבות ב:ה בפירושי הראשונים); יש עם הארץ שחשוד על שפיכות דמים שאסור להתלוות עמו בדרך (פסחים מט:); ויש שקוראים עם הארץ למי שאינו מקיים מצוות, כפי שאמרו חז"ל: "איזהו עם הארץ?... כל שאינו מעשר פירותיו כראוי... כל שאינו קורא קריאת שמע שחרית וערבית... כל שאינו מניח תפילין... כל שאין לו ציצית בבגדו... כל שאין לו מזוזה בפתחו" (ברכות מז:).

ומצד שני אנו מוצאים שחז"ל מכנים עם הארץ למי שאינו במדריגה גדולה של חכמה ובהידור המצוות: "כל שאינו אוכל חולין בטהרה"; "כל שיש לו בנים ואינו מגדלם לתורה", או מי "שאפילו קרא ושנה ולא שימש תלמידי חכמים", ויש אומרים שזה אף נקרא בור (ראה סוטה כב). וכבר ציינו שם בתוספות "דהרבה עניני עם הארץ הן". וכל אלה נכללים לדברי חז"ל בסוג עם הארץ.

מאידך גיסא מצינו שגם בתלמידי חכמים ישנם סוגים שונים. מצד אחד אמרו חז"ל: "איזהו תלמיד חכם? כל ששואלים אותו דבר הלכה בכל מקום ואומרה ואפילו במסכת כלה" (תענית י). ופירש רש"י: "בכל מקום - בכל הש"ס ואפילו במסכת כלה דלא רגילי בה אינשי".

ומצד שני אמרו שמי שמקדש אשה ואומר "על מנת שאני תלמיד חכם - אין אומרים כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא, אלא כל ששואלים אותו בכל מקום דבר אחד בלימודו ואומרו ואפילו במסכתא דכלא". ומפרש רש"י שאף אם יודע רק באחד מן המקומות ואפילו במס' כלה שהיא קלה (ראה קידושין מט ורש"י שם). וכן אמרו: "איזהו תלמיד חכם וכו' זה המקפיד על חלוקו להופכו" (שבת קיד), כלומר, שהוא מדקדק כראוי בהלכות דרך ארץ.

ובאמת אין ניגודים בדברי חז"ל אלה. החכמה אין לה גבול והיא בלתי סופית, ובדבר שאין לו סוף אין לתאר בו גם התחלה ולא יתכן בו כלל לא שיעור ולא מדה. ולכן יש להעריך את החכמה בקנה מדה אחר לגמרי. יש מי שצעד צעד אחד בחכמה, או שיודע דבר חכמה אחד, אף שאין בו יותר מזה כלום, נקרא חכם: ולהיפך, יש שאף החכם הגדול ביותר, כשהוא עושה מעשה שיש בו פגם בחכמה או שהוא מחסיר מהחכמה, הריהו כאילו שאין בו חכמה כלל ונקרא עם הארץ.

ובזה נבין מה שמוסרים בשם הגר"א מוילנא שאמר שכל התורה נרמזת בעשרת הדברות ועשרת הדברות נרמזות במלה הראשונה שבתורה "בראשית", ואף באות ב' שב"בראשית" ובדגש שבבית. הרי ה' נותן התורה הוא ראשון והוא אחרון, אין ראשית לראשיתו ואין סוף לאחריתו, ומלא כל הארץ כבודו מעולם ועד עולם. וכמו שלו, כביכול, אין ראשית ואחרית, כן אין לחכמתו ראשית ואחרית. ואם כן גם התורה שהיא חכמת ה' לא תיתכן בה התחלה וסוף, ועוד במלה הראשונה "בראשית", ואף בדגש שבאות ב' שב"בראשית" נכללת התורה כולה.

לפי זה אפשר גם להסביר דברי רבי יוחנן וריש לקיש בסנהדרין (קיא). ריש לקיש אומר שהכתוב: "הרחיבה שאול נפשה ופערה פיה לבלי חוק" (ישעיה ה) - נאמר "למי שמשייר אפילו חוק אחד", כלומר, שאף מי שנמנע מלשמור אף חוק אחד נידון בגיהנום (ראה רש"י שם), "אמר רבי יוחנן לא ניחא למרייהו דאמרת להו הכי, אלא אפילו לא למד אלא חוק אחד", כלומר, שאף מי שאינו לומד אלא חוק אחד בלבד אינו נידון בגיהנום.

ולפי האמור שאין סוף לחכמה ויש להעריך את האדם בקנה מדה אחר, יש לפרש שריש לקיש ורבי יוחנן אינם חולקים ויש מקום לדברי שניהם. יש אשר אדם אף הנמצא ברום המעלה, עושה מעשה אחד לא כראוי או מחסר מלימודו ומחכמתו, הריהו פוגם בזה בכל חכמתו ומעלותיו ויורד לגיהנום, כדברי ריש לקיש: ויש אשר אדם, אף פחות המעלה, עושה מעשה טוב, או משיג דבר חכמה אחד, הריהו מתעלה בזה וניצל מדינה של גיהנום, כדברי רבי יוחנן, ומר אמר חדא ומר אמר חדא.

ב. לאור הדברים האמורים, נבין את ההבדלים בין איש לאיש ביחס לשכר ועונש, שמצינו בתורה ובדברי חז"ל.

אברהם אבינו, נחשב "האדם הגדול בענקים", עמד בכל הנסיעות שניסהו הקדוש ברוך הוא, עד שהעיד עליו: "עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה" (בראשית כב) ונאמר עליו: "ומצאת את לבבו נאמן לפניך". והנה אברהם זה כשאמר לפני ה': "במה אדע כי אירשנה" (בראשית טו), אם כי ברור שלא פקפק בהבטחתו של הקדוש ברוך הוא, אלא בודאי חשש שמא יגרום החטא, אבל מכיון שמצאו איזה פגם בביטויו, העניש אותו הקדוש ברוך הוא בעונש קשה למאד לדורותיו אחריו ואמר לו: "ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה" (בראשית שם).

ולעומת זה מצינו בנבוכדנצר הרשע שבשכר מעשה טוב אחד זכה לשכר גדול לו ולדורותיו. מסופר בחז"ל (סנהדרין צו) שמרודך מלך בבל שלח אגרת לחזקיהו מלך יהודה וכתב: "שלמא למלכא חזקיהו; שלמא לקרתא ירושלם: שלמא לאלהא רבא". והעיר לו נבוכדנצר שהיה סופרו: "קריתו ליה אלהא רבא וכתביתו ליה לבסוף?" אמרו לו: "קריינא דאיגרתא איהו ליהוי פרוונקא". ורץ אחר השליח להחזירו ארבע פסיעות ואתא גבריאל ואוקמיה. ואמר רבי יוחנן "אילמלי בא גבריאל והעמידו לא היתה תקנה לשונאיהם של ישראל", ובשכר ד' פסיעות אלה זכה למלכות בכיפה במשך שלשה דורות, ועם ישראל היה שרוי אצלו בגולה. וערכה של מלכות זו לא היה מבחינת הגדולה והכבוד בעולם הזה בלבד, כי אם ניתנה לו ההזדמנות והאפשרות לעשות חסד עם הבריות ולקנות עולמו מכל הבחינות, גם לפני חיי הנצח והעולם הבא. ואכן מצינו כך בדברי חז"ל: "ר' ברכיה ור' חלבו משום ר' שמואל בר נחמן ור' יונתן כשהיה מגיע לפסוק הזה, 'אשר הגלה מירושלם עם הגולה אשר הגלה נבוכדנצר מלך בבל', הוה

אמר: שחיק עצמות, ולמה לא הוה אמר כן בירמיה? אלא שכל נבוכדנצר שכתוב בירמיה חי הוי ברם הכא מת הוי" (בראשית רבה מט). כלומר כל עוד היה חי לא גינו אותו משום שהיתה לו האפשרות לשוב בתשובה ולתקן עולמו. אמנם נבוכדנצר החמיץ הזדמנות זו ונשאר רשע עד יום מותו, אבל מצד השכר שהגיע לו ניתנה לו ההזדמנות והיכולת הזאת. הרי זכה איפוא נבוכדנצר בשכר ד' הפסיעות, הוא ודורותיו להצלחה כזו, לגדולה וכבוד של מלכות בכפה בעולם הזה ולאפשרות להגיע לחיי העולם הבא.

ולכאורה נראים הדברים - של אברהם אבינו מצד זה ושל נבוכדנצר מצד זה - כסתרי אהדדי. אולם לפי האמור אין בזה סתירה כלל, כפי שהסברנו שהחכמה אין לה תחילה ואין לה סוף ואינה נמדדת בקנה המדה שלנו. אברהם אבינו כשמצאו בו פגם דק מן הדק בשיא מעלותיו, גרם לדורותיו עונש חמור מאד, ואילו נבוכדנצר מאחר שביצע איזו פעולה כל שהיא שיש בה מן הטוב, זכה הוא ודורותיו לשכר כה מרובה.

ג. את הסוד הזה אנו מוצאים גם בפרשת אהרן ומרים. מסופר בתורה: "ותדבר מרים ואהרן במשה על אודות האשה הכושית" (במדבר יב). ואמרו חז"ל (בילקוט שם בשם ספרי ומדרש ילמדנו): "זהו שאמר הכתוב: 'ברוב דברים לא יחדל פשע וחושך שפתיו משכיל'. אמר שלמה, לא אמר הקדוש ברוך הוא שתאלם פיך ותהא יושב ושותק כחרש, אלא וחושך שפתיו מלהסיח בחבירו, תן דעתך שלא תענש. אין לך גדול מאהרן ומרים, הבאר עולה ומשקה את ישראל בזכות מרים וענני כבוד מקיפין את ישראל בזכות אהרן, וכיון שנתנו רשות בפיהם והסיחו במשה, לא שתקתי להם וכו'. והרי הדברים קל וחומר, ומה מרים שלא נתכוונה לדבר באחיה לגנאי אלא לשבח, ולא למעט מפריה ורביה אלא לרבות, ובאחיה הקטן ממנה ובינה לבין עצמה, שנאמר, וישמע ה' - כך נענשה, המכוון לדבר בחבירו לגנאי וכו' על אחת כמה וכמה".

מצינו עוד כתוב: "זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים בדרך בצאתכם ממצרים" (דברים כד), ואמרו חז"ל: "וכי מה ענין זה לזה (לפרשת נגעים)? סמכו ענין ללמדך שאין נגעים באים אלא בגלל לשון הרע. והרי הדברים קל וחומר, ומה מרים שלא דיברה אלא שלא בפניו של משה ולהנאתו של משה ולשבחו של מקום ולבנינו של עולם - כך נענשה, המדבר בגנותו של חבירו ברבים על אחת כמה וכמה" (ספרי שם).

הרי מפורש שלא נתכוונה מרים לדבר בגנותו של משה אלא לשבחו, ולטובתו ולטובתה של צפורה אשתו ולשבחו של מקום, ודקדקו היא ואהרן בדיבוריהם כפי שאמרו חז"ל שהיו "יושבים ונושאים ונותנים בדבר" (ילקוט במדבר שם). ומצאו שמצד ההלכה הם חייבים להגיב על כך, וכפי שמשמע מהכתוב שאמרו: "הרק אך במשה דיבר ה'", ואמרו חז"ל (ספרי שם) שטענו: "והלא אף עם האבות דיבר הקדוש ברוך הוא ולא פירשו מפריה ורביה, והלא גם בנו דיבר ה' ולא פרשנו מפריה ורביה". אלא שהקדוש ברוך הוא השיב להם: "לא כן עבדי משה וכו' פה אל פה אדבר בו", ופירשו שם: "פה אל פה אמרתי לו לפרוש מן האשה". אבל הם חשבו שפרש מעצמו ומדעתו, ולכן מצאו לחובתם לחוות דעתם בהתאם להלכה המקובלת מדוד דור.

מרים נמנית בין שבע הנביאות שקמו לישראל, כדברי הכתוב: "ותקח מרים הנביאה" (שמות טו), מרים היא מאותן המילדות העבריות שכתוב עליהן: "ותיראנה המילדות את האלהים... ותחיינה את הילדים" (שמות א). הכתוב מעיד עליה שהיתה יראת אלהים ומתוך יראתה המרתה את פקודת פרעה להמית את הילדים וסיכנה בזה את עצמה; מרים התנבאה עוד לפני שנולד משה שאמם תלד בן שיוציא את בני ישראל ממצרים; והיא שכתוב עליה בשירת הים: "ותען להם מרים שירו לה' כי גאה גאה (שמות טו), ובזכותה ירדה לישראל הבאר שסיפקה להם מים שהיו להם כל הטעמים כמו שהיו למן, ועוד ועוד. והנה נורא הדבר למאד שלמרות כל גדולתה, כשדיברה במשה דברים שראתה בהם חובתה ומתוך כוונה לשבחו ולטובתו, כאמור, נפגם בזה כל כך ערכה שה' נזף בה ודנו אותה כאחד ממספרי לשון הרע ומוציאי דבה, שנהיתה מצורעת כשלג ונסגרה שבעה ימים מחוץ למחנה.

חז"ל אומרים על המצורע: "מה נשתנה מצורע שאמרה תורה 'בדד ישב מחוץ למחנה מושבו' (ויקרא יג)? אמר הקדוש ברוך הוא הוא הבדיל בין איש לאשתו ובין איש לרעהו ולכן נאמר 'בדד ישב מחוץ למחנה מושבו'" (ערכין טז). וכן אמרו: למה מביא המצורע בטהרתו עץ ארז? "לפי שהנגעים באין על גסות הרוח. 'ושני תולעת ואזוב' - מה תקנתו? ישפיל עצמו מגאוותו כתולעת ואזוב" (רש"י ויקרא יד:ד).

והנה מרים שהעריכה את משה כשאר הנביאים בלבד ואמרה: "גם בנו דיבר" - ראו אותה בשמים כאילו היתה בה גסות הרוח, כאילו החשיבה עצמה יותר ממשה רבנו ומתוך כך באה לדבר עליו לשון הרע ודנו אותה כאחד המצורעים לשבת בדד ולהיסגר מחוץ למחנה, עד שאהרן אמר עליה: "אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו" (במדבר יב).

וכן מצינו באהרן. הקדוש ברוך הוא בעצמו מעיד על נאמנותו של אהרן למשה אחיו ושלא היתה בלבו שום קנאה עליו כשעלה לגדולה והקדוש ברוך הוא שלח אותו לגאול את ישראל ממצרים, למרות שאהרן היה מנבא לישראל במשך כל השנים, וכשמשה הגיע למצרים אומר הכתוב על אהרן: "הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו" (שמות ד), שמחה בכל הלב, ללא כל שמץ של עין רעה או קנאה חס ושלום, ומשם זכה לשאת את חשן המשפט על לבו (רש"י שם).

ובודאי כשדיבר עם מרים על דבר משה, נבעה שיחה זו מתוך אהבה שלמה ונאמנות גמורה למשה אחיהם ומתוך בירור ההלכה ודרך התורה, ובכל זאת לקה גם בצרעת כפי שדרשו חז"ל על הכתוב: "ויפן אהרן אל מרים' - שנפנה מצרעתו" (ספרי במדבר יב) וכן נאמר בגמרא על הכתוב: "ויחר אף ה' בם וילך" - "מלמד שאף אהרן נצטרע" (שבת צז וראה שם). כלומר שגם את אהרן ראו כאילו מתגאה על משה אחיו ומדבר עליו לשון הרע.

הוא אשר אמרנו בתחילת שיחתנו, שהחכמה אין לה תחילה וסוף, ויש אשר פגיעה קלה בחכמה פוגעת בכל החכמה, כי הלא באהרן ומרים נתגלה בדיבורים, כאמור, וזה פגם דק מן הדק ברום מעלותיהם, ובכל זאת דנו אותם כאילו ירדו מגדולתם ונפגעה כל חכמתם בצורה כה קיצונית וחמורה.